

# ЭРҮҮГИЙН ПРОЦЕССЫН ЭРХ ЗҮЙН ОНОЛ, ПРАКТИКИЙН ТУЛГАМДСАН АСУУДАЛ

## ЭРҮҮГИЙН ПРОЦЕССЫН ЭРХ ЗҮЙН ЗАРЧИМ: ТҮҮХ, ФИЛОСОФИ

*Н.Манлайбаатар*

*ДХИС-ийн Цагдаагийн сургуулийн Эрүүгийн процессын эрх зүйн  
тэнхимийн эрхлэгч, цагдаагийн дэд хурандаа*

**Товч агуулга:** Эрүүгийн процессын эрх зүйн зарчим нь уг салбар эрх зүйн үнэт зүйлсийн илэрхийлэл, товчилсон агуулга нь болж байдаг нэвтэрхий толь нь гэж үзвэл бид уг агуулгыг нээн илрүүлэх зорилгоор уг процессын эрх зүйн түүх, философи, үнэт зүйлсийн тухай авч үзсэн.

**Түлхүүр үг:** Эрүүгийн процессын эрх зүй, эрүүгийн байцаан шийтгэх эрх зүй, эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх эрх зүй, эрүүгийн процессын зарчим.

Салбар эрх зүйн мэдлэгийн тогтолцоо нь Монгол Улсын Үндсэн хууль хийгээд олон улсын эрх зүйн хэм хэмжээ, зарчимд үндэслэх<sup>149</sup> бөгөөд түүний үнэт зүйл, үзэл баримтлалд нийцсэн байна. Үүнийг эш болговол Эрүүгийн процессын эрх зүйн зарчим, хэм хэмжээ, үзэл баримтлал, үнэт зүйл нь хүн төрөлхтний бүтээсэн эрх зүйн хөгжлийн түгээмэл чиг хандлагад нийцсэн байх нь төрийн үйл ажиллагааны шударга ёс, хууль дээдлэх зарчмыг тодруулдаг гол үндэслэл<sup>150</sup> мөн.

Ардын багш, профессор Б.Чимид агсан энэ талаар “Хүн төрөлхтний үнэт зүйлс, ардчилсан хууль хийгээд ёс суртахууны аль алины нэг иш үндэс бол шударга ёс мөн бөгөөд түүнийг чанд сахиж, хууль дээдлэх нь засаг төрийн аливаа байгууллага, ямар ч албан тушаалтны дур зоргоор авирлахыг зориуд хаязгаарлаж хуулийн хүчээр хязгаарлан барьдаг. Үүгээрээ Үндсэн хууль эрх мэдэлтний зүгээс иргэнийг дарамтлан, хүний эрх, ашиг сонирхолыг зөрчихөөс сэргийлэх хүчин зүйл болно. Иргэн хүн хуулиар хориглоогүй зүйлийг хийж болох эрх чөлөөтэй байдаг бол засаг төрийн байгууллага, түүний албан тушаалтан гагцхүү хуульд заасан үүргийг мөн түүгээр олгогдсон эрхийн дотор биелүүлэх ёстой байдаг. Энэ бол шударга ёсны хэмжүүр болсон хууль дээдлэхийн үндсэн шаардлага мөн<sup>151</sup>” гэсэн нь Үндсэн хуулийн эрх зүйн зарчмын мөн чанар, үзэл санааг тодруулан таниулсан, позитив эрх зүйн философийн чиг хандлагыг тодорхойлжээ.

Мөрдөн байцаалт нь эрүүгийн процессын үе шат төдийгүй, тодорхой ажиллагааг илэрхийлдэг хууль зүйн шинжлэх ухааны онцгой судлагдахуун тул түүнд хамаарах зарчим нь үндсэн хуулийн, олон улсын, эрүүгийн процессын эрх зүйн зарчимтай давхцах, ондооших, нийтлэгших мөн чанартай.

Эрүүгийн процессын эрх зүйн зарчим үе шат бүхэнд хууль зүйн чиг баримжаа, эрх зүйн аливаа хийдэл, алдааг даван туулах, хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох бололцоог олгож, шударга ёсны тогтолцоог бэхжүүлэх үндэс болдог билээ. Ийм ч учраас бид эрүүгийн процессын эрх зүйн зарчмын агуулга, мөн чанар, хууль зүйн учир холбогдлыг авч үзэх нь мөрдөн байцаалтын агуулга, мөн чанар, үзэл санааг тайлбарлан таних бололцоог бүрдүүлэх юм.

Хуулийн ерөнхий, тусгай ангийн заалтууд өөр хоорондоо зөрчилдвөл ерөнхий ангийнхыг, ерөнхий ангийн хэм хэмжээнүүдийн утга, агуулга зөрчилдвөл зарчмуудыг юуны урьд тулгуур болгодог “жишиглэл”-ийг даяаршилд бүр хамрагдаж буй улс орнуудыг хууль зүйн амьдралаас ажиглаж болно<sup>152</sup> гэсэн нь эрүүгийн процессын эрх

<sup>149</sup> Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Арван зургаадугаар зүйл. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=367> үзнэ үү.

<sup>150</sup> Хууль зүйн Академи. Монгол Улсын Үндсэн хууль. УБ., 2020. 78 дахь тал.

<sup>151</sup> Чимид.Б. Үндсэн хуулийн мэдлэг. УБ., 2008. 36 дахь тал.

<sup>152</sup> Бямбаа.Ж, Эрхэсхулан.Ж нар. Эрүүгийн процессын эрх зүйн үндсэн асуудал. УБ., 2018. 80 дахь тал.

зүйн зарчмын хууль зүйн учир холбогдол, чиг үүрэг, төдийгүй үзэл санааны язгуур болохыг илэрхийлж буй явдал мөн.

Зарчим нь тухайн улсын төрийн дэглэмийг илэрхийлэх түгээмэл ойлголтыг бүтээнэ. Өөрөөр хэлбэл, 1992 оноос өмнөх эрүүгийн процессын зарчим үзэл санаанд монизм /нэг эшт/ түгээмэл илэрхийлэгдэж байсан<sup>153</sup>, бол эдүүгээ плюралист /олон ургалч/ үзэл санаа хуулийн амин сүнс болж, хууль зүйн рецепци үндэсний эрх зүйн тогтолцоонд нөлөөлж, эрх зүйт хууль бүтээхийг эрдэмэн судлаачид шаардах буюу илэрхийлж, хууль тогтоогч эрмэлзэх болсон. Ийм ч учраас төрийн эрүүгийн болон эрүүгийн процессын бодлого императив зохицуулалтын аргыг диспозитив зохицуулалтын аргатай хослуулахыг хууль тогтоомжийн өөрчлөлт, шинэчлэлтээс харж болохуйц байна. Зарчим нь зөвхөн эрх зүйн тогтолцооны төдийгүй улс төрийн тогтолцоо, төрийн байгууламж, дэглэмийг илэрхийлдэг өргөн хүрээтэй ойлголт, судлагдахуун юм.

Эрүүгийн процессын эрх зүйн зарчим харьцангуй түгээмэл судлагдсан бөгөөд үр дүн нь судалгаа, шинжилгээний эргэлтэд төдийгүй хууль тогтоох хийгээд эрүүгийн процессын эрх зүй, гэмт хэргийн нотолгооны онол, криминалистикийн тактик зүй, криминалистикийн арга зүй гэх зэргээр бакалавр, магистр, докторын сургалтанд мөн мөрдөн байцаалтын практикийн түгээмэл судагдахуун, ойлголт билээ. Тухайлбал, “Гэм буруугүйн презумпцийн зарчмыг Монгол Улсын Эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагаанд хэрэгжүүлэх онол, практикийн зарим асуудал<sup>154</sup>”, “Шүүхийн мэтгэлцээн<sup>155</sup>”, “Хүний халдашгүй эрх<sup>156</sup>”, “Гэрч<sup>157</sup>” зэрэг нэг сэдэвт бүтээлүүд нь эрүүгийн процессын эрх зүйн зарчмын хөгжлийн чиг хандлагыг тодорхойлох анхдагч сурвалжууд мөн.

Бүтээлүүдэд агуулагдах үзэл санаа, тайлбар, судалгааны тайлан, харьцуулалт нь эрүүгийн процессын аль ч үе шатанд тухайн зарчим нь онол, практик, бүх л шатны сургалтад учир холбогдолтой болохыг бид судалсаар ирлээ. Бид бусад сурах бичиг, ном, гарын авлага, нэг сэдэвт бүтээл үнэ цэнэтэй болохыг үгүйсгээгүй болно.

Юуны өмнө эрх зүйн зарчим нь тухайн салбар эрх зүйн мөн чанар, нийгмийн ач холбогдол түүний зарчмуудаар дамжин илрэх бөгөөд эрх зүйн хамгийн гол шинж, чиглэлийг илэрхийлж харуулсан үзэл санааны нийлбэрийг эрх зүйн зарчим гэнэ<sup>158</sup> гэх ойлголт нэгэнт хууль зүйн шинжлэх ухааны мэдлэгийн тогтолцоонд хүлээн зөвшөөрөгдсөн. Харин “эрүүгийн хэрэг шалгаж шийдвэрлэх ажиллагааны зарчим гэдэгт төрийн эрх зүйн бодлогыг тусгасан, мөрдөн шалгах, хянах, шийдвэрлэх чиг үүрэгтэй төрийн байгууллагын үйл ажиллагааны мөн чанарыг тодорхойлж буй, нийтээр заавал дагаж мөрдөх, хуулийн дээд хүчин чадалтай хэм хэмжээг ойлгоно<sup>159</sup> гэж авч үзжээ.

Түүнчлэн, Оросын эрдэмтэн Г.Н.Манов: эрх зүйн зарчимд хандах орчин үеийн хандлагыг эрх зүйн үндсэн тогтолцооны онцлогоор нь – уламжлалт, ром-германы, англо-саксоны эрх зүйн зарчим гэж ангилсан<sup>160</sup> бөгөөд өөр хоорондоо харилцан адилгүй эх сурвалж бүхий эрх зүйн тогтолцооны агуулгаар нь авч үзвэл зүйтэй ажээ. Мөн Францын их сэтгэгч Р.Давид эрх зүйн нийтлэг зарчмыг хуулийн үндсэн томъёолол (хуульд бэхэжсэн нийтлэг зарчмууд) ба хууль тогтоомжид тусгагдаагүй

<sup>153</sup> Марксист-Ленинист үзэл суртал, социалист эрх ашиг, нэг нам төвтэй тогтолцооны илэрхийлэлийг 1940 оны ЭБШ хуулийн үзэл санааны үндэс болгосныг тэмдэглэв.

<sup>154</sup> Хууль зүйн ухааны доктор (Ph.D), профессор Д.Зүмбэрэлхам 2001 онд уг сэдвээр диссертаци хамгаалсан, 2005 онд Монгол Улсын Эрүүгийн байцаан шийтгэх эрх зүй дэх гэм буруугүйн презумпци номыг хэвлүүлсэн нь мөрдөн байцаалтын ажиллагаанд гэм буруугүйн презумпци нь онол, практикийн чухал суурь зарчим болохыг тодорхойлсон.

<sup>155</sup> Мөн Д.Зүмбэрэлхам 2002 онд Шүүхийн мэтгэлцээн номыг хэвлүүлсэн.

<sup>156</sup> Х.Эрдэнэбат 2002 онд Хүний халдашгүй эрх номыг хэвлүүлсэн.

<sup>157</sup> Хууль зүйн ухааны доктор (Ph.D), профессор Т.Оюунчимэг 2013 онд Гэрч номыг хэвлүүлсэн.

<sup>158</sup> Ч.Нямсүрэн. Эрх зүйн ерөнхий онол. Уб., 2017 он. 99 дэх тал.

<sup>159</sup> Х.Нямбаатар, Т.Оюунчимэг нар. Эрүүгийн хэрэг шалгаж шийдвэрлэх ажиллагаа. Сурах бичиг. Уб., 2020 он. 18 дахь тал.

<sup>160</sup> Ч.Нямсүрэн. Дурдсан бүтээл. 100 дахь тал.

нийтлэг зарчмууд (эрх зүйн шударга ёсны тухай уламжлалт үзэл санаа) гэж хоёр ангилсан<sup>161</sup> нь өнөө үед ч анхаарал татаж байна.

Эрх зүйн зарчмыг эрх зүйн зүй тогтолт шинжээр нь: а) жам ёсны, б) хууль ёсны, в) зүй ёсны зарчим<sup>162</sup> гэж ангилах бөгөөд жам ёсны зарчим нь төрөлхийн эрхийн мөн чанараар нөхцөлдсөн, хүний язгуур эрх ашгийг тусгасан нийгмийн шаардлагаар дэмжигдэж, хамгаалагдсан байдаг бол хууль ёсны зарчим нь олон улсын эрх зүйн хэм хэмжээ болон үндэсний хууль тогтоомжид тусгагдсан, хуульчлагдаж, зохицуулагдсан зарчмыг, харин ёс зүйн зарчим нь аливаа субъектийн /хувь хүн, иргэн, албан тушаалтан/ нийгэмд биеэ авч явах байдлын наад захын горим, баримтлал төдийгүй эрх зүйн харилцаанд оролцоход баримтлах ёс суртахуун-соёл, хүнлэг ёсны үнэт зүйлс, хэм хэмжээнүүд юм<sup>163</sup> гэсэн нь зарчмын илрэн гаргах хэлбэрээр нь түүний дотоод зүй тогтолыг илэрхийлжээ.

Эрх зүйн зарчим нь эрх зүйн иж бүрэн номлол буюу төсөөлөл, баримтлал, зан үйлийн ерөнхий суурь<sup>164</sup> бол Эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагааны<sup>165</sup> зарчим гэдэг нь Үндсэн хууль болон бусад хуулиудад бэхжиж тусгалаа олсон бөгөөд ЭБШ ажиллагааны ерөнхий журам, зохион байгуулалтыг тодорхойлж улмаар уг ажиллагааны мөн чанарыг илэрхийлж буй нийтлэг заалт мөн<sup>166</sup> гэсэнтэй бид санал нэг байна.

Мөн ЭБШ ажиллагааны үндсэн зарчим гэдэг нь эрүүгийн байцаан шийтгэх эрх зүйн хэм хэмжээгээр илэрхийлэгдсэн бөгөөд мөрдөн байцаах, шүүн таслах үйл ажиллагаанд удирдлага болгох үндсэн үзэл санаа<sup>167</sup> гэж үзэж байсан нь өнөөдөр ч позитив эрх зүйн үүднээс улам баяжин тайлбарлагдаж байна.

ЭБШ ажиллагааны бүх үе шатанд түүний хэлбэр, баталгаа, бүтэц, зохион байгуулалт, зорилтыг тодорхойлох ерөнхий агаад удирдлагын шинж чанартай хэм хэмжээг түүний зарчим гэнэ<sup>168</sup> хэмээн тодорхойлсон нь эрүүгийн процессын бүхий л үе шатанд удирдлага болгох хэм хэмжээ гэсэн утга илэрхийлжээ.

ЭБШ ажиллагааны ерөнхий зүй тогтол, цар хүрээ, арга хэлбэр, зохион байгуулалт, мөн чанар, үндэс суурийг тодорхойлж, ЭБШ ажиллагаа явуулахдаа, өөрөөр хэлбэл, гэмт хэргийн тухай гомдол, мэдээлэл хүлээн авах, эрүүгийн хэрэг үүсгэх, хэрэг бүртгэлт, мөрдөн байцаалт явуулах, прокурорын хяналт, шүүхээр эрүүгийн хэргийг хянан шийдвэрлэх зэрэг ажиллагаа нэг бүрт удирдлага болгодог үзэл санааны баримтлал, үндсэн чиглэлийг тодорхойлсон, Монгол Улсын Үндсэн хууль, ЭБШ хуульд тусгалаа олж баталгаажсан, эрх зүйн үндсийг эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагааны зарчим гэнэ<sup>169</sup> гэж үзсэн нь эрүүгийн процессын үе шатыг тоочсон хэлбэрээр тайлбарласан нь бий.

Эрүүгийн процессын эрх зүйн зарчим нь эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх<sup>170</sup> ажиллагааны зорилго, зорилтыг хангахад чиглэгдсэн хууль зүйн баримтлал бөгөөд Үндсэн хуульд тусгагдаж, төрийн бодлогын хувьд хүлээн зөвшөөрөгдсөн байдаг<sup>171</sup> нь түүний хууль зүйн учир холбогдол зайлшгүйг илтгэж, улмаар уламжлалт хэлбэрээр тайлбарлажээ. Нөгөөтэйгүүр, эрүүгийн процессын эрх зүй нь эрх зүйн зарчмын

<sup>161</sup> Давид.Р. Основные правовые системы современности. 1999. С. 108-109.

<sup>162</sup> Д.Баярсайхан. Эрх зүйн онол. Уб., 2018 он. 50 дахь тал, Д.Баярсайхан. Эрүүгийн процессын эрх зүй. Уб., 2020 он. 89-90 дүгээр тал.

<sup>163</sup> Мөн тэнд.

<sup>164</sup> С.Нарангэрэл. Монголын эрх зүйн эх толь бичиг. Дөрөв дэх хэвлэлт. Уб., 2015 он. 663 дахь тал.

<sup>165</sup> Цаашид “ЭБШ” гэж бичнэ. “Эрүүгийн байцаан шийтгэх” хэмээх нэр томъёо 1935-2017 оныг хүртэл хэрэглэгдсэн бөгөөд тухайн үеийн тогтсон хууль зүйн нэршлийг хэрэглэсэн байна. Эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагааны зарчим, эрүүгийн байцаан шийтгэх эрх зүйн зарчим нь нэгдмэл утга, агуулгатай.

<sup>166</sup> Б.Бат-Эрдэнэ. Монгол Улсын Эрүүгийн байцаан шийтгэх эрх зүй. (1.Ерөнхий анги). Уб., 1996 он. 44 дэх тал, Б.Бат-Эрдэнэ. Монгол Улсын Эрүүгийн байцаан шийтгэх эрх зүй. Ерөнхий анги. Гурав дахь хэвлэл. Уб., 2004 он. 59 дэх тал.

<sup>167</sup> Ж.Авхиа нар. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Эрүүгийн байцаан шийтгэх эрх зүй. Уб., 1987 он. 13 дахь тал.

<sup>168</sup> Ж.Бямбаа. Монгол Улсын Эрүүгийн байцаан шийтгэх эрх зүйн үндсэн асуудлууд. Уб., 2008 он. 17 дахь тал.

<sup>169</sup> Б.Ганболд. Эрүүгийн байцаан шийтгэх эрх зүй. /ерөнхий анги/. Уб., 2008 он. 88 дахь тал.

<sup>170</sup> Цаашид ЭХХШ гэж бичнэ.

<sup>171</sup> Д.Баярсайхан. Эрүүгийн процессын эрх зүй. Уб., 2020 он. 87 дахь тал.

түүний үзэл баримтлалд үндэслэн өөрийн зорилно, зорилт, агуулга, мөн чанараа бүрэн илэрхийлж, нийгэмд нөлөөлөх чадвар, хүртээмж, эрх зүйн соёл, боловсролын хүрээгээ тэлж байдаг зүй тогтолтой.

Эрүүгийн процессын эрх зүйн зарчим, мөн чанар, зүй тогтол, агууламжийн хувьд: 1. ЭХХШ ажиллагааны зорилго, зорилт, чиг үүргийг хангах эрх зүйн чиглэмж; 2. ЭХХШ ажиллагааны хөгжлийн чиг хандлагын талаар төрөөс баримтлах бодлого, үзэл баримтлал; 3. Олон улсын төдийгүй улс, үндэстэн, нийгмийн хэмжээнд хүлээн зөвшөөрөгдсөн хууль зүй, ёс суртахууны үнэт зүйлс жишиг ойлголтын түвшинд илэрхийлэгдэнэ<sup>172</sup> хэмээн нэлээд өргөн утгаар түүний агуулга, мөн чанарыг илэрхийлсэн байна. Өөрөөр хэлбэл, өнөөгийн нөхцөлд улс орны эрх зүйн тогтолцоонд нэгдэн орсон Олон улсын гэрээ, конвенцийн хэм хэмжээ, зохицуулалтыг үндэсний хууль тогтоомжид тусгах, зарчим, үзэл санааны хувьд нэгдмэл байх шаардлага тавигдаж буйг бид анхаарах шаардлагатай. Үүний зэрэгцээ Монгол Улсаас Олон улсын гэрээ, конвенц, хамтын нийгэмлэгт элсэх зэрэгт нэлээд хянуур хандах нь чухал болно. Энэ нь өнөөгийн эрүүгийн процессын тэр дундаа мөрдөн байцаалтыг олон улс, бүс нутагтаа хэрхэн зохион байгуулах тухайд ирээдүйд үүсэх асуудлын чиг хандлагыг илтгэх судлагдахуун, эргэлзээтэй асуудал үүсгэж болох онол, практикийн сонирхолтой сэдэв болохыг илтгэж байна.

Эрүүгийн процессын эрх зүйн зарчим нь эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны бүхий л үе шатанд удирдлага болгох хэм хэмжээний нийлбэр цогц, зан үйлийн горим журам гэж үзэж байгаа дээрх тодорхойлолтууд нь бидний судлан буй мөрдөн байцаалтад онол арга зүй, практикийн гол чиглэл, баримжаа болж байдгийг энд авч үзэж байна.

Эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагааны /эрүүгийн процесс/ зарчим нь дараах үндсэн шинжүүдийг өөртөө агуулдаг. Үүнд:

Нэгдүгээрт – хууль зүйн хэлбэрийг олсон төдийгүй зайлшгүй дагаж биелүүлэх шинжтэй байна. Өөрөөр хэлбэл, зарчим нь Үндсэн хууль, Эрүүгийн байцаан шийтгэх хууль болон бусад ердийн хуулиудад тусгагдана.

Хоёрдугаарт – энэ нь хэрэг бүртгэх, мөрдөн байцаах, хэрэг хянан шийдвэрлэх зэрэг төрөөс гүйцэтгэх үйл ажиллагааны үндсэн чиглэл, баримтлал болно.

Гуравдугаарт – зарчим нь эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагааны явцад хийгдэж буй үйлдэл, үйл ажиллагаа, хуулийн дагуу явагдаж байгаа эсэхийн үндсэн шалгуур болохыг зэрэгцээ эрх зүйн хийдлийг шийдвэрлэх хууль зүйн үндсэн болно.

Дөрөвдүгээрт – зарчим нь манай ардын төрийн улс төрийн бодлого, мөн чанарыг илэрхийлнэ<sup>173</sup> гэсэн нь мөрдөн байцаалтанд баримтлах зарчмын агуулга, мөн чанар, үзэл санааг илэрхийлнэ.

Эрүүгийн процессын зарчим нь эрүүгийн хэрэг шалгаж шийдвэрлэх ажиллагааны хэм хэмжээг бүхэлд нь зохицуулж, хамгаалах үүрэгтэй. Уг ажиллагааны зарчмыг эрүүгийн хэрэг шалгаж шийдвэрлэх ажиллагааны эрх зүйн бусад журмаас ялгах гол шинж чанар нь *хэм хэмжээ тогтоох, зохицуулах, эргэлзээгүй байх, зөрчилгүй байх, зөрчихгүй байх, нийтлэг байх* шинжүүдтэй<sup>174</sup> гэж авч үзжээ. Өөрөөр хэлбэл, дээрх шинж чанар нь эрүүгийн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны зорилго, зорилт, мөн чанар, онцлог, агуулга зэргээс гадна, хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох, хууль хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааг нэгдмэл тогтолцоонд оруулах арга замыг оновчтой тодорхойлох боломж олгодог тул үүнд зарчмын ач холбогдол оршино<sup>175</sup> гэсэн нь оновчтой.

Дээрх онолын үзэл санааны үндэс болсон агуулга нь эрүүгийн процессын зарчмын агуулга, мөн чанарыг бүрэн нээхгүй байх үндэстэй тул бидний зайлшгүй авч

<sup>172</sup> Д.Баярсайхан. Дурдсан бүтээл. Мөн тэнд, Д.Баярсайхан. Эрүүгийн процессын эрх зүй. УБ., 2014 он. 87 дахь тал.

<sup>173</sup> Б.Бат-Эрдэнэ. Монгол Улсын Эрүүгийн байцаан шийтгэх эрх зүй. (1. Ерөнхий анги). УБ., 1996 он. 44 дэх тал, Б.Бат-Эрдэнэ. Монгол Улсын Эрүүгийн байцаан шийтгэх эрх зүй. (1. Ерөнхий анги). УБ., 2004 он. 59 дэх талд "ардын" гэж үгийг хасаж бичсэн.

<sup>174</sup> Х.Нямбаатар, Т.Оюунчимэг нар. Эрүүгийн хэрэг шалгаж шийдвэрлэх ажиллагаа. Сурах бичиг. УБ., 2020 он. 19 дэх тал.

<sup>175</sup> Х.Нямбаатар, Т.Оюунчимэг нар. Дурдсан бүтээл. 19-20 дугаар тал.

үзэх шаардлагатай харьцуулалт хийх судлагдахуун нь мөрдөн байцаалтанд баримтлах зарчмын түүхийн зарим асуудал мөн тул бид мөрдөн байцаалтын түүхийн нэн эгзэгтэй үе болох өмнөх тогтолцооны эхэн үеийн зарим баримтуудыг авч үзэхийг зорьлоо.

Монгол Улсад Үндсэн хуульт байгуулалд 1924 оноос шилжсэн бөгөөд 1992 оны ардчилсан Үндсэн хууль батлагдах хүртэлх хугацааны мөрдөн байцаалт хууль ёсны гэхээсээ “улс төрийн хилс хэрэгт татагдаж амь насаа алдаж, хууль бусаар хоригдож, нутаг заагдан цөлөгдөж байсан, түүнчлэн хүн бүрийн амьдрал, хувь заяа улс төрийн дэглэмээс хамаарч байдаг<sup>176</sup>” нь түүхэнд тэмдэглэгдэн, эдүүгээ судлагдаж байна. Анхдугаар Үндсэн хууль үйлчлэх хугацаанд эрүүгийн процессын хэм хэмжээ улам нарийн тодорхой болж шүүн таслах эрх зүйн үндсэн зарчим болох хууль ёс, ардчилсан ёс, энэрэнгүй ёс, хүний эрхийн халдашгүй байдал, тэгш эрхийн зарчмуудыг бататган бэхжүүлсэн боловч харамсалтай нь дангаар захирах тоталитари дэглэм ноёрхож байсан энэ үе нь хоосон хоосон тунхаглал болж үлдсэн<sup>177</sup> нь

Хуулиас гадуур дур зоргоороо бусдыг мөрдөн мөшгөж байсан 1930-1940 онд хүчин төгөлдөр мөрдөж байсан эрүүгийн процессын хуульд хүний эрхийг хангах, хамгаалах зарчмын шинжтэй хэм хэмжээ тогтоож хуульчилсан хэдий ч, түүнийг үл хэрэгсэн мөрдөн мөшгөж, хүнийг хэлмэгдүүлэх, хилсээр ял тулган шийтгэх явдал байсан нь ангийн байр суурь, нийгэм, улс төрийн онцгой шийдвэр, үйл ажиллагаатай холбогдсон гадаад, дотоод хүчин зүйлс, түүний зөрчилдөөний дотоод илэрхийлэл байсан нь бидэнд онцгой сургамж болон өвлөгдсөн билээ.

Ялангуяа, 1935-1939 он хүртэлх үеийн эрүүгийн хэрэг хянан шийвэрлэх ажиллагааны түүхэнд Сталины дэглэмийн үр дагавраас үүдэлтэй дангаар ноёрхох авторитари тогтолцоо бүрэлдснээр хүний халдашгүй эрх тэгш эрхийн болон хууль ёсны зарчим ноцтой зөрчигдөж, хуулиас гадуурх эрүүгийн процессын гаж тогтолцоо бий болоход хүрсэн<sup>178</sup> бөгөөд мөрдөн шалгах ажиллагааг хуучнаар Зөвлөл Холбоот Улсын Ерөнхий прокурор байсан А.Я.Вышинскийн онолд<sup>179</sup> үндэслэн явуулж нотлох баримт цуглуулж, бэхжүүлж, тэдгээрийг үндэслэн хэргийг шийдвэрлэж байжээ. Тухайлбал, нойр, хоолгүй олон хоногоор өндөр сандалд суулгаж жижүүрлэн байцаах, үзэг, харандаагаар хатгах, алгадах, өшиглөх, чихийг нь мушгих, үсийг нь зулгаах, ам багалзуурыг барьж шахах, ташуурдах, ширээний хэрэгсэл сандал модоор цохих, халуун пийшин том чийдэнгээр шарах, хүйтэнд нүцгэн гадаа гаргах, эсхүл цонх задгайлж дааруулах, эсхүл даавуунд элс, чулуу боож цохих, гар хөлд нь гав хийх, касчирт хорих, буу тулгаж сүрдүүлэх, хэргээ хүлээвэл хөнгөлнө, амь өршөөнө гэж ятгаж хуурах зэрэг олон арга хэрэглэж байсан нь баримтуудаар батлагдаж, 1937-1940 оны хооронд хувьсгалын эсэргүү хэрэгт 29188 хүнийг шийтгэсний дотроос 20822 хүнийг буудан алах ялаар шийтгэсэн<sup>180</sup> гэж тэмдэглэсэн байна.

Зарим судлаачдын тэмдэглэснээр улс төрийн хэлмэгдүүлэлт 1937 оны 09 дүгээр сарын 10-ны өдөр эхэлсэн гэж үзээд, Х.Чойбалсан тэргүүтэй Онцгой бүрэн эрхт комисс (ОБЭК) 1937 оны 10 дугаар сарын 02-нд байгуулагдаж, 1939 оны 04 дүгээр сарын 22-ны өдөр хүртэл ажиллахдаа 51 удаа хуралдаж 25824 хүний хэргийг шүүж 20474 хүнд буудан алах ял өгч, 5103 хүнд 10 жил хорих ял, 240 хүнд 10-аас доош жилээр хорих ял оногдуулжээ<sup>181</sup> гэсэн байна. Тооны хувьд өөр хоорондоо тохирохгүй байгаа дээрх нөхцөл байдал нь зарим талаар эх сурвалжийн түрүү, хожуу үеийг, эсхүл цаг хугацааны зай завсар харилцан адилгүйг илэрхийлэх мөрдөн байцаалт үндсэндээ явагдахгүй, шууд буудан хороох ял оногдуулж байсныг тодруулж байна.

<sup>176</sup> Чимид.Б. Үндсэн хуулийн мэдлэг. Уб., 2008. 83 дахь тал.

<sup>177</sup> Болдбаатар.Ж, Лүндээжанцан.Д. Монгол Улсын төр, эрх зүйн түүхэн уламжлал. 272 дахь тал.

<sup>178</sup> Д.Баярсайхан. Эрүүгийн процессын эрх зүй. Уб., 2020 он. 50 дахь тал.

<sup>179</sup> Д.Баярсайхан. Эрүүгийн процессын албадлага ба хүний эрх. Уб., 2018 он. 27 дахь тал.

<sup>180</sup> Г.Б.Батзориг. Гэмт хэргийн нотолгооны ерөнхий онол. Уб., 2002 он. 64-65 дугаар тал.

<sup>181</sup> О.Батсайхан нар. Хэлмэгдал ба цагаатгал. Түүх ба баримт. 2 дахь хэвлэл. Уб., 2021 он. 11 дүгээр тал.

Хэлмэгдүүлэлтийн талаар “Хэлмэгдсэн буддизм” нэвтрүүлгээр лам нарыг хэрхэн хэлмэгдүүлж байсан тухай түүхийн ухааны доктор Д.Өлзийбаатар болон бусад оролцсон хүмүүс онцлон тэмдэглэсэн тухайд: “Дотоодыг хамгаалахын газрын ажилтнууд хулхиар нь ташруулан буудахад нэг буудалтаар 5 хүн алж, зугаа болгож, хэн нь нэг буудалтаар олон хүн алахаа хүртэл үзэж байсан”, шашны хэргийн талаар байцаалт авахдаа “Жанлавцогзол<sup>182</sup> уншсан уу?” гээд хэрэв уншсан, айлдсан бол “цаазлах ял шийтгэж, буудан хороож” байсан баримт<sup>183</sup> буй нь мөрдөн байцаалтын дүнд нотолсон бус харин эрүүдэх, тамлах хэсэг бүлэг хүмүүсийн үйлдсэн алан хядах /террорист/ үйл ажиллагаа байсан юм. Өөрөөр хэлбэл, тусгай комисс, онц бүрэн эрхт комиссын хэт дураараар авирлах явдал гэж үзэх үндэслэлийг бататгаж байна.

Уг баримтыг батлах шийдвэрийг Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Сайд нарын зөвлөлийн 1930 оны 02 дугаар сарын 01-ний өдөр хуралдсан тавдугаар хурлын хурлын тогтоол нь: “Дотоодыг хамгаалахын газрын дарга Намсрайгаас “ДХГ хүлээгдэн буй олны өмнө шүүх таслах шийдвэрлэж үл болох улс төрийн нууц холбогдолтой хэд хэдэн хэргүүдийг тамлан шийтгүүлэхийн тулд тусгай дүрмийн ёсоор таслан шийтгүүлэх Тусгай комиссыг байгуулахаар илтгэсэн тухай хэлэлцээд ийнхүү дотоод хамгаалахын дэргэд уг хэргүүдийг таслан шийтгэх Комиссыг байгуулах нь зүйтэй тул мөнхүү комиссын даргад Дотоодыг хамгаалахын Намсрай, гишүүдэд нөхөр Дэндэв, Чойбалсан нарыг томилж түүгээр зохих нөхдийг суулцуулан гүйцэтгэхээр тогтов. МАШ НУУЦ<sup>184</sup>” гэсэн тогтоолыг баталсан нь хууль цаазыг умартан, дур зоргоор хэлмэгдүүлэлт явуулах эрх зүйн үндэсийг тухайн үед бүрдүүлжээ.

Мөн 1937 оны 10 дугаар сарын 02-ны өдрийн Улсын бага хурлын тэргүүлэгчид ба ардын сайд нарын зөвлөлийн ерөнхий сайд мөн ерөнхий сайдын нэгдүгээр орлогч сайд нарын хавсарсан хуралдааны онц хурлын тогтоолоор онцгой бүрэн эрхт комисс байгуулж, мөн даргаар Чойбалсан томилогдож<sup>185</sup>, “хэлмэгдүүлэлтийн мөрдөн шалгах ажиллагаа” явуулжээ. Үүнээс хойш хэлмэгдүүлэлт явуулахын тулд элдэв хуурамч хэрэг зохиох, хорон явуулга хийх, эрүүгийн хуулийг төсөөтэй хэрэглэх, объектийг шинээр бий болгох замаар ял шийтгэх өргөн хүрээтэй ажиллагааг явуулж байсан билээ.

Түүхийн философийн марксист-ленинист онолын ангич, порлетарийн үзэл санаа нь шашны эсрэг хийгээд хар феодал ангийн эсрэг тууштай тэмцсэн нь түүхийн тэр дундаа эрүүгийн процессын зарчмын агуулга, мөн чанарыг нээн илрүүлэхэд ихэд тустай тул судлаачдад өдөөлт өгөх төдий хэлбэрээр авч үзлээ.

<sup>182</sup> Өндөр гэгээн Занабазар судар, тарни хоёрыг хослуулсан хоёр зохиол бичсэн бөгөөд түүний нэг нь дэлхий нийтийн хүн ард эв найрамдалтай амьдрах утга санааг илэрхийлсэн “Жанлавцогзол”, нөгөө нь буддын шашны гүн ухааны “Маанийг бүтээх арга” хэмээх зохиол юм. Хэлмэгдүүлэлтийн шалтгаан, хууль бус мөрдөн мөшгөлтийн үндэс болсон нэгэн баримт.

<sup>183</sup> Хэлмэгдсэн буддизм баримтат нэвтрүүлэг. Монголын Үндэсний Олон Нийтийн Радио Телевизийн Үндэсний телевиз. 2021 оны 01 дүгээр сарын 30-нд эфирээр цацагдсан.

<sup>184</sup> О.Батсайхан нар. Хэлмэгдэл ба цагаатгал. Түүх ба баримт. 2 дахь хэвлэл. УБ., 2021 он. 527 дахь тал.

<sup>185</sup> О.Батсайхан нар. Дурдсан бүтээл. Мөн тэнд.